

הרב יהונתן שלום בנחיון

מבוא לפירוש מגילת אחשורוש לרבי זכריה ן' סרוק

בע"ה, הנני מתכוון להוציא לאור עולם, לקראת חג הפורים הבא עלינו לטובה בס"ד, פירוש למגילת אסתר מאת אחד מחשובי חכמי מגורשי ספרד, רבי זכריה ב"ר יהושע בן סרוק זצ"ל, שנכתב כחצי שנה לאחר הגירוש, בהיותו גולה באלג'יר, ונסתיים בניסן ה'רנ"ג. אני מתכבד לפרסם על גבי במה מכובדת זו, חלקים מן המבוא. את הספר כולו ניתן לרכוש אצלי.

הקדמה

ברצוני תחלה להודות לבורא העולם, על אשר זיכני לטפל ולהיטפל לספר יקר ערך זה, כדברי מוציאו לאור הראשון, ר' אברהם ב"ר שלמה עלון (במהדורתנו: עמ' 28): "ובראותי בחזותי יקר תפארת גדולת ה' השפע האלהי היוצא ממנו, למען יזכו בו רבים ונכבדים, החרדים אל דבר השלמות, כי רב בו גודל עוצם התועלת הנמשך ממנו".

היכרותי הראשונית עם הספר היתה בעסקי בחקרי רבי אברהם אבן עזרא. בספרות המחקר, הרבנית והמדעית, הרבו לטפל בשאלה אם היה ראב"ע בעל בקיאות בתלמוד ובכלל ספרות חז"ל, בפרט בחלקה ההלכתי, ואם כן עד כמה. והנה בספרנו כותב המחבר בפתיחתו להעיר על ידידו ר' שמואל די וידאש, שבפרושו למגילת אסתר הטיח דברים נגד כמה חכמים ראשונים, "ובפרט נגד הראב"ע ז"ל, אשר אחר חתימת התלמוד היה רשום ככל הגאונים אף על פי שלא היה הוא גאון. (...) ואנכי ראיתי חדושי הראב"ע ממסכת קדושין, והם בתכלית הדקות והאימות. ובא החכם ר' שמואל די וידאש, האל יכפרהו, לומר עליו: 'ולא אמר אמת', 'ואינו נכון', ודברים אחרים, שאינם ראויים לדבר כנגד האשל הגדול הראב"ע ז"ל".

דברים אלו, שבחובם עדות יחידאית על קיום חדושי תלמוד מפרי עטו של ראב"ע, ושקנו פרסום עם היעתקם על ידי החיד"א בשם הגדולים^א, עוררו תהודה רבה למדי בדיון על היות ראב"ע בקי בתלמוד. אני אינני רואה שום סבה לפקפק בהם. הספר אינו מגמת, בכלל, והדברים הרי נאמרו דרך אגב. לא נראה שכוונתו לדברי התוספות במסכת קידושין (דף לו, ע"ב), המצטטים קושיה שראב"ע הקשה לרבנו תם; הרי קשה לקרוא לקושיה אחת "חידושים בתכלית הדקות והאימות". ובודאי, שאין מקום להשערה המגוחכת כאילו שהמחבר בלבד בזכרוננו בין ראב"ע לבין ר' יוסף ב"ר יצחק אבן עזרא המאוחר, מחבר ספר "עצמות יוסף" על מסכת קדושין. ולו מפני שמציע ההשערה שכח שכשר' זכריה ן' סרוק כתב דברים אלו מאה שנים לפני שנולד ר' יוסף ן' עזרא [ספרנו נכתב בשנת ה'רנ"ג, 1493, ור"י בן עזרא נולד בשנת ה'ש"ס, 1600].

(א). הרב חיד"א, שם הגדולים מערכת גדולים, אות האל"ף, ערך ראב"ע (עמ' יט).

מכל מקום, הכרתי את הספר ומצאתי בו אוצר גנוז. גם מן הבחינה הפרשנית, מחברנו עמד על כמה עניינים שלא עמדו עליהם אחרים. וגם מן הבחינה הצורנית, באשר הוא רווי בדברי מחשבה עמוקים. אך יותר מכל, זה פשוט מדהים לראות את חוסר הכניעה שלו לקשיים, שלנו נראים אולי כבלתי נתפסים אך הוא עמד בהם בגבורה ועוד המשיך לעודד את אחיו היהודים שלא יתייאשו למרות הכל. זאת, בפרט אחרי הגירוש שבידוע פגע קשות בתורת חכמי ספרד, גם מבחינת חומר חשוב שהלך לאיבוד, אך ביותר היווה הגירוש פגיעה נוראה ברוח ישראל. אינני צריך להאריך במעלתו של ספר זה, וכבר כתבו על כך הרב קזאני בהסכמתו (עמ' 27) והמו"ל, ר"א עלון, בהקדמתו (עמ' 28). על ידי זה גמלה בלבי ההחלטה להחליט להדיר ולחדש בצורה נאה וטובה.

אפתח בסקירת המחבר, הספר, ועוד.

פרק א'

ר' זכריה ן' סרוק - המחבר

על ר' זכריה ן' סרוק עצמו ידוע לנו מעט מאד; בעצם, כמעט כל מה שיש לומר עליו הוא רק מתוך ספרו הנוכחי. הוא היה בנו ותלמידו של ר' יהושע ן' סרוק, אביו ורבו (שמו הוזכר בהקדמה, עמ' 33; בסוף הפתיחה, עמ' 47, כתב שהיה אביו ורבו).

בצעירותו התעסק הרבה במלאכת הגורלות, ו"הגיע לסוף ידיעתם" (במהדורתנו: עמ' 60).

שימש כרב ("מריץ תורה") "בקהלות היותר חשובות מספרד (-קסטיליה) וארגון" (הקדמה, שם¹). ידידו הטוב היה ר' שמואל די וידאש (סוף הפתיחה, עמ' 46), שהתגורר אצל "הנבון החכם כה"ר אהרן ן' סוסאן המכונה ן' נוני י"א" (שם, עמ' 47), פטרונו של די וידאש (שם, עמ' 48), ואולי גם של ר' זכריה עצמו?

משפחת בן סרוק היא משפחה ספרדית חשובה, וכמה מבניה קנו להם שם עולם. ניתן לומר שהמפורסם ביותר מהמשפחה הוא ר' מנחם בן סרוק (בערך ד'תר"ף, 920 - ד'תש"ל, 970), אחד מחלוצי ומאבות הדקדוק העברי הספרדי, ומחברו של אחד המילונים הדקדוקיים העתיקים והחשובים ביותר לשפה העברית, מחברת מנחם (לונדון, תרי"ד; גרנדה, 1986) וסביבו גם נכתבו כמה חיבורים חשובים בתחום. בדורות הסמוכים למחברנו התפרסמו ר' חיים בן סרוק, תלמיד חכם חשוב, עשיר ונדיב שתמך בהוצאת הרבה ספרים חשובים, ביניהם ספרנו (ראו גם להלן, עמ' 21, בערכו); ר' יוסף בן סרוק, בנו של הקודם, גם הוא תלמיד חכם עשיר שההדיר ספרים בזמנו; ור' ישראל סרוק (גם: שרוג / סרוג) (חי בשנות ה'ש'; סוף המאה ה-16 וראשית ה-17 לספיה"נ), מחשובי המקובלים באיטליה, תלמידו של האר"י ומי שהפיץ בה את קבלת האר"י²; ממנו הושפעו חשובי מקובלי איטליה, כמו ר' אברהם הכהן דה-הירירה (מחבר "בית אלהים" ו"שער השמים"), ר' יוסף שלמה דילמדיגו (היש"ר מקנדיאה), ור' מנחם עזריה מפאנו (הרמ"ע)³.

(ב). דברים אלו הובאו לתיאור דמות המחבר על ידי הרב חיד"א, שם הגדולים שם.

(ג). מבני משפחה זו יש עוד שהתפרסמו, אך הזכרתי רק את החשובים ביותר. ראו עוד מ' בניהו, היחסים שבין יהודי יוון ליהודי איטליה, עמ' 91-92.

בחזרה לרב המחבר, בהיותו באלג'יר, באדר ה'רנ"ג (מרץ, 1493) מתה עליו אשתו (פרוש המגלה פרק ט, עמ' 92).

החוקר גרוס^ד שיער, ש"ר' משה ירוק בן מהר"ר זכריהו ז"ל^ה המשיב בשו"ת זרע אנשים^ה, אינו אלא בנו של המחבר, ו"ירוק" הוא "סרוק". זו, כמובן, אך ורק השערה. כנראה עם גמר החבור יצא מאלג'יר, אולי לארץ ישראל, למצרים או לאיטליה, מקומות שהגירת מגורשי ספרד אליהם רווחה מאוד. על כך, ראו גם להלן, בפרק על הרקע ההיסטורי לכתיבת הספר.

בדברים שכתב נגד דברי ידידו, ר' שמואל די-וידאש, על שנחלק בתקיפות על הרמב"ם והרא"ש, כתב בין דבריו: "שנשבעתי ואקיימה, להיות כנגד כל איש שיחלוק נגד הרא"ש והרמב"ם ז"ל. דאפילו שיהיה אדוני אבי ז"ל, שהיה אבי ורבי, אחלוק עליו אם הוא חולק על אחד משני אלו". מכאן, כמו גם על פי ההערצה הגדולה לראב"ע (המשתקפת בפתיחת הספר, בעמ' 47), ההשפעה הניכרת מרלב"ג (ראו בפרק הבא), ומספר המובאות הפילוסופיות – יש להניח שהיה מהשכבה המשכילה הגבוהה של קסטיליה, אלו שקנו להם למושא הערצה אף את הרא"ש.

פרק ב'

הספר: תכנון, פרשנות, סגנונו וכתיבתו

הספר נכתב בשנת רנ"ג באלג'יר, כחצי שנה לאחר הגרוש, כשמאורעות הגרוש עודם ניכרים היטב בדעתו, ונוכרים מפעם לפעם, גם מלבד בהקדמה. כך, למשל, בדבריו על "מרדכי קדוש הש"י" הוא משבח אותו: "שהגלה מירושלם, ובגולה הלך, ותורתו לא עזב" – והוא מוסיף: "וכן אנו, שדודים ונדודים מארצנו ומבתינו, וכל זאת באתנו ולא שכחנו לו, יתברך, ולא שקרנו בבכריתו". כתיבתו החלה כנראה מעט לפני חג הפורים, ונסתיימה ב' בניסן (ה-28 במרץ, 1493), כדבריו בחתימת הספר.

תוכן החיבור וסגנון פרשנותו

ר"ז מרבה להדגיש שאין להוציא פסוק מפשטו. אך נראה, שהוא אינו חורג מהמקובל בין חכמי ספרד, כלומר: פסוקים בתנ"ך מתפרשים (בצורה מוחלטת, לא רק כדרש) בדרך אלגורית, במידה ו: (א) פשוטו של פסוק סותר אחד מעיקרי האמונה והדת, ו/או: (ב) פשוטו של פסוק סותר עובדותיות: השקפה מדעית פשוטה ונכוחה, או מציאות מוכחת, ו/או: (ג) פשוטו של פסוק סותר פשוטו של פסוק אחר – במקרה כזה, מכיון ששני הפסוקים אמת צריך לפרש אחד מהם שלא כפשוטו, ו/או: (ד) פשוטו של פסוק סותר קבלת-אמת, הנמסרת לנו על ידי חז"ל. ארבעה תנאים אלו, שהוצבו עוד בידי רב סעדיה גאון, ביוכוחיו עם הנוצרים והמוסלמים מחד והקראים

ד. א' גרוס, "גירוש ספרד ויצירתם הספרותית של המגורשים", עמ' 76, הע' 7.

ה. שו"ת זרע אנשים חלק אבן העזר, סימן מז (דף מב, ע"א).

מאידך, הובאו אצל כל חכמי ספרד, מי פוחת ומי מוסיף - הכל לפי הענין, ונחשבים ככלל שאין לזוז ממנו. גם ר"ז עצמו כותב (עמ' 44): "מלבד חלומות המלכים (...) או הדברים שבם נראה שהם משל, והנמשל הוא אחר (...)".

לעומת זאת, במאמרי חז"ל אף הוא נוקט, כנראה, כמקובל בין רוב חכמי הספרדים דאז - כי "סתם מדרש דברים בגו", דהיינו, שככלל אפשר להניח לכתחילה שפרושו הנכון של המדרש אינו "כמשמעו", אלא "יש לו סוד" כלשונם. כך, למשל, הוא דורש את מאמר חז"ל (בבלי, מגילה דף ז, ע"א): "בא גבריאל ועשה לה זנב", שנתן במחשבתה שנעשתה 'זנב' כלומר נספחת לאחשורוש בלי שום חשיבות בפני עצמה, בעוד שהיא זו שהביאה את אחשורוש למלכות, בהיותה בת בנו של נבוכדנצר המלך, ואילו אחשורוש כלל לא היה מגזע המלוכה (פתיחה).

כפי שהזכרנו בפרק הקודם, המחבר היה מבני האסכולה הגבוהה בספרד. נראה, שפרשנותו של רלב"ג היתה חביבה עליו מאוד. הוא מביא מדבריו פעמים אחדות בתוך הספר, למרות הצהרתו (בסוף הפתיחה) שלא יצטט מדברי חכמים שקדמוהו, כולל פעם אחת בה הביא אחרי פירושו מפירוש רלב"ג כהערה. הוא קורא לו "ראש הפשטנים", ואף עקרונו של רלב"ג נראים היטב לאורך כל הפירוש, החל בדיון הפותח על כתיבת המגלה ברוח הקדש, וכלה בהגדרת הסיפור כסיפור שאפשר לדלות ממנו תועלת חשובה ב'פילוסופיא מדינית' (תורת המדינאות והמשטרים), כשהוא מקבל גם את אחשורוש והמן כפוליטיקאים גדולים.

המחבר מרבה לצטט מדברי אריסטו, בעיקר מספרו על הפוליטיקה [Πολιτικά], שהוא קורא לו "הנהגת המדינה", כשמו בתרגום התרגום הערבי. הוא מכנה אותו בסתם "החוקר", גם זה כמקובל בין רוב חכמי הספרדים דאז. לרוב, הוא מציין בפירוט את מקור הדברים: מאמר (- ספר) ופרק.

למרות האמור, המחבר נראה כחדשן בלתי נלאה. אחרי הצהרתו בסוף הפתיחה (עמ' 46) שאין מי שיכול להקיף את המגלה, מכיון שהיא נכתבה ברוח הקדש שנחשבת כ"בלתי בעל תכלית" (= אינסופית), והוא מסביר שהרשות נתונה לנו לחלוק על הראשונים - אבל לא לקנטר (שם), הוא ממלא את כל ספרו בחידושים מחודשים. למשל: אחשורוש ערך רק משתה אחד, ולא שניים, כמקובל (א 1); הטעם שאגרות ראשונות הצילו את עם ישראל לא היה מחמת שחשבוהו למלך שוטה, אלא שמשום כך דיבר כל אחד בלשון עמו; "הכסף נתון לך" פירושו: יש לך אישור לבזוז את כספי היהודים (עמ' 69. ראו שם); ועוד.

סגנון החיבור וצורת הכתיבה

סגנון לשונו של החיבור שלפנינו שונה במעט מהמקובל בכתיבת בני התקופה. סגנון הכתיבה של ספרנו דומה מאוד לסגנון המוכר של חכמי ספרד בימי הביניים, אך כמה דברים המאפיינים אותו ואת התקופה ככלל מייחדים את סגנונו, ומעמידים אותו בשונה מהסגנון הספרדי הרווח. למשל, רוב הפניות לקורא נאמרות בלשון רבים: "הביטו" (עמ' 86), "עיינו" (עמ' 69, ועוד), "ראו" (עמ' 47, ועוד) ועוד, מה שיותר דומה לסגנון המקובל כיום ופחות לסגנון הספרדי הקלאסי, בו

הפניה היא בדרך כלל לקורא היחיד ("דאה"). כך גם וי"ו החיבור, אותה מחסר מחברנו הרבה פעמים, ושוב - כמקובל כיום, אך לא כרגיל אז. ועוד.

כמו כן, ראוי לעמוד על הכפילויות שיש לפעמים שבספר. המחבר חוזר ומסכם כמה פעמים. כשנראה שזה בא מההערכה שיש לו לנושאים מסויימים, מה שגורם לו להסביר ולפשט אותם יותר ויותר. כדאי להשוות לדברי הרמב"ם¹ בהתנצלות הבאה לאחר סטייה מהעניין הפרשני לטובת עיון אמוני: "... ואין מקום זה מתאים לדבר בו על הענין הזה; אלא שדרכי, תמיד, בכל מקום שיש איזה רמז בעניני אמונה - אבאר משהו, כי חשוב אצלי להסביר יסוד מהיסודות יותר מכל דבר אחר שאני מלמד".

מעניין לעמוד על מבנה החיבור. הוא מסודר כך: אחרי ההקדמה והפתיחה, בהן מגדיר המחבר את המגילה, מתחיל המחבר לפרש את הפסוקים בצורה אובייקטיבית, לאחר כעשרים פסוקים הוא עובר לקושיות ותירוצים, ואז לרצפים של סקירת פרשה (לרוב, אחת או כמה מקבילה/ות לפרק בדיוק. ראו בתוכן העניינים, שם הוגדרו הפרקים לפי תכנם) במגלה, הצגת כל הקושיות והשאלות הבולטות בה ותירוצן אחת לאחת, כסגנונו המוכר של רי"צ אברבנאל ועוד. משם, לסקירת סיפור מלחמת שאול המלך בעמלק ודיון בעניינה, לחתימת הספר בשתי שאלות בפרק ט ותשובותיהן, ולפירוש "על דרך הקבלה" - הדרשנות המבוססת על דרכי הגימטריות והרמזים, מיסודו של המקובל ר"א מגרמיזא, לברכה אחרונה.

ומעניין לעמוד על זה שגם פסק הלכה אחד מובא בספר: בדיונו על תליית עשרת בני המן, מביא המחבר את דברי ר' דוד אבו דרהם האומר, שאין חובה לקרוא את שמותיהם בנשימה אחת. אגב כך, מתבהרת לנו משנתו ביחס לתקפם של דברי חז"ל, ובמהותם של "דברי יחיד" לדידו, שהיא כנראה כזו של ראב"ע².

הרקע ההיסטורי לכתיבת החיבור

בסוף הקדמתו, אחרי שהוא משבח לה' על זה שהביאו לעיר מלאה חכמים, כותב המחבר (עמ' 35): "ובתוכם חכמים ונבונים, אנשי שם, בכל טובות ובכל מדות כלולים ובכל שלמות מעולים. לכן אמרתי אל לבי: במה אתרצה למעלתם, כי אם בעשות זה הפירוש למגלה היקרה הזאת. וימשך מזה שני דברים: הא', הכרה מה למה שעשו כבוד עמי. ואם לא ישוה למה שעשו עמי כמה כסף וכמה זהב, כל שכן מעט הדבש הזה. אבל לפי מעלתם לא יעיינו אל מתנת שכלי, כי אם לחפצי ורצוני שהם מוכנים לעבוד עבודתם. הב', הוא שבפעל זה אשר אני עושה יכירו וידעו כלם כי אני שמח בכל מה שעבר עלי - אחר שה' חפץ בו, ואני מקבל הכל בסבר פנים יפות, עד שאני אומר לצרות: "בואו אחי ורעי", אחר שידעתי שתכלית' היא להשיג האושר האמת, שהוא [ה]השארות הנצחי".

1. רמב"ם, פירוש המשנה לברכות פרק ט, ז (עמ' נג).

2. על זו של ראב"ע עצמו נכתב רבות. אני מתכוון בעיקר לגישה התואמת לדעתי האישית בעניין - זו שהציג, למשל, י' מאור, במאמרו "על משמעות המונח 'דברי יחיד' בפירוש ראב"ע למקרא", שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום יג (תשס"ב), עמ' 201-246.

כלומר, המחבר מונה כאן שתי סיבות לכתיבת חיבורו: (א) הכרת תודה לחכמי אלג'יר על הסיוע שהגישו לו, (ב) להראות בברור שהוא מצדיק על עצמו את הדין. ניתן לראות כאן גם מגמה של חוסר ייאוש, ושל רצון להמשיך למרות הקושי.

באחד הקטעים הקודמים, כותב המחבר (עמ' 34): "והיה ראוי לי למנוע מעשות זאת, אבל הכריחוני לזה שני דברים: הא' הוא שלא למנוע טוב מבעליו, כי 'מונע בר יקבוהו לאום' (משלי, יא 26). והב', להראות העמים והצ"רים את יופי אמונתו, אף על פי שהייתי ראוי לישב בדאגה עצומה לאיבוד ממוני ונכסי (...); ולכן, אם הייתי שותק - מי ידע אם שתיקתי היא כשתיקת אהרן שעל מיתת בניו, כאמרו: 'וידום אהרן', או שתיקתי היתה כשתיקת ברוריה לרבי מאיר בעלה, ששתקה ואחר כך חנקה את עצמה?".

אם כן, הוא מונה כאן שתי סיבות אחרות, שבהשואה לקודמות ניתן לכאורה לומר שהראשונה בהם שונה לגמרי: (א) רצונו שלא למנוע את דבריו מציבור הלומדים^(ח); ו-(ב) להראות ולהדגיש את אמונתו האיתנה, ולמנוע את התפרשות שתיקתו - אילו בחר לשתוק - כתערומת כלפי שמייא. גרוס (במאמרו המובא למעלה הע' ד, עמ' 76) מרחיב זאת לנכון, ולדבריו "מגמתו, כאדם בעל מוניטין ובעל השפעה דתית-חינוכית, היתה להראות לקהל היעד הראשי שלו, דהיינו ציבור המגורשים, דוגמה של הדרך שבה יש לקבל את הצרות האישיות העוברות עליהם".

יש לציין את השפעתם הבולטת של מאורעות גירוש ספרד על המחבר, כפי שכבר הוער למעלה; כאן אנחנו רואים גם את השפעתם על עצם ההחלטה על כתיבת החיבור, ובמידה רבה על אופיו וסגנונו.

ככלל, נידונה במחקר שאלת השפעת גרוס ספרד על ספרות המגורשים. במאמרו המובא למעלה (הע' ד), עמד גרוס על ששה סיווגים עיקריים: (א) תגובה דתית לגירוש; (ב) הכרת תודה; (ג) ספרות חזיון; (ד) ספרות אפוקליפטית; (ה) הריאליה שבעקבות הגירוש ובעיות הלכתיות שנוצרו בעקבותיו; ו-(ו) ספרות שהוזמנה על ידי תושבים ותיקים במקומות אליהם גלו המגורשים, שהכירו בחמתם של המגורשים ובקשו מהם לכתוב להם בתחומים שעניינו אותם תמורת תשלום וכיו"ב. הוא מציין לספרים המשתייכים לכל אחד מן הסוגים הללו. את ספרנו זה ניתן לשייך לסוגים (א) ו-(ב), ובמידה מסוימת גם לסוג (ג) - לא מבחינה תוכנית, אבל כן מבחינה כללית, כמבואר למעלה.

באשר לבחירתו של המחבר דוקא במגילת אסתר דן גרוס (שם), והוא כותב כי במישור האישי, הסיבה היתה פטירת אשתו בסמוך לחג הפורים; במישור העיוני, מגמתו היתה לדון בשאלת ההשגחה; ומלבד זאת, הוא חפץ לעקור את השיבוש האליגורי מסיפור המגילה. אך טיעונים אלו אינם נראים כל כך: במישור האישי - הרי אשתו נפטרה אחרי חג הפורים, בכ"ב באדר, כאמור בחתימת הספר, בעמ' 92; ואם נניח שרק אז החל לכתוב, לזכרה, ולא לפני פורים - היה לו לכתוב על פסח. במישור העיוני - בדרך כלל, חכמים שרצו לכתוב ולדון בסוגיית

(ח). כדאי להעיר, כי נימוק זה שב ונשנה בהקדמות לספרים מתקופה זו. ראו גם דברי ר"י החסיד, ספר חסידים, סימן תקל: "וכל מי שגילה לו הקב"ה דבר ואינו כותבה, ויכול לכתוב - הרי גוזל מי שגילה לו, כי לא גילה לו אלא לכתוב ... (עמ' שנב).

ההשגחה האלוהית ממבט פרשני בחרו לפרש את ספר איוב. גם אם נניח שהוא לא רצה להאריך - יכול היה לבחור בנבואת חבקוק, למשל; מדוע בחר דוקא באסתר? ומבחינת האליגוריה - מחברנו אמנם מתנגד לה, אך הספר אינו נראה כאילו חובר למטרה זו. חוץ מזה, במידה ומחברנו רצה להתקיף את הפרשנות האליגורית - קשה מאוד להבין מדוע בחר דוקא בחכם עלום-שם זה, וממתי ר"ד ׳ ביליה האלמוני (יחסית) הפך סמל האליגוריה? ישנם, הרי, חכמים הרבה יותר מפורסמים שנטו לאליגוריות; אינני מתכוון לרלב"ג, אותו מחברנו דוקא מעריך (כלמעלה), אלא בעיקר לחכמים מסויימים בני אסכולת פרשני הראב"ע - ביניהם הוא יכול למצוא לו אחרים הרבה יותר מוכרים, ועד כמה שנשאר בידינו מספרותו של ר"ד ׳ ביליה יש שהלכו הרבה יותר רחוק ממנו.

מדוע, אם כן, בחר מחברנו דוקא במגילת אסתר? לדעתי, התשובה טמונה בשיר שבסוף הפירוש. מדבריו שם (שורות 9-11) עולה ברורות, כי הוא מתכנן לעזוב את המקום בקרוב. מתוך רגש הכרת הטוב רצה להקדיש ספר לנדיבי וחכמי המקום, והתאריך בו חג הפורים ממשמש ובא גרם לו לבחור במגילת אסתר. ככל הנראה ציפה לגמור את הספר עוד לפני החג, אלא שהתעכב (ייתכן גם שאשתו חלתה אז את חוליה האחרון לפני שנפטרה). בכ"ב אדר נפטרה אשתו. במשך השבעה (שנמשכה עד כ"ח באדר) בודאי לא כתב כלום, ומסתבר שגם אחר כך הקשה עליו צערו לכתוב. כפי הנראה אחר כך החליט להזדרז ולגמור, ובסופו של דבר הוא גמר את פירושו ב' בניסן. אכן, בחלקו האחרון של הפירוש אנו רואים שהוא כבר מקצר ועולה, וככלל מבנה החיבור משתנה לאורכו (ראו למעלה) וניתן לשער השערות שונות באשר לכך, אלא שאלו הן רק השערות וחבל להאריך בהן.

מכל מקום, לאחר שכבר החליט לכתוב וכאמור התיארוך גרם לו לבחור במגילת אסתר, הביע השקפות שמן הסתם כבר היו חבויות בליבו אודות ר' דוד אבן ביליה ופרשנותו האליגורית ואודות ר' שמואל די וידאש ויחסו לקדמונים, והוא הביע אותן בקצרה בפתיחתו. אגב, גרוס לא היה יכול לעמוד על כך, שכן הוא השתמש בכתב היד של ספריית מונטיפיורי (המתואר להלן, עמ' 17) בו חסר השיר שבסוף הספר (הוא מופיע רק בדפוס), ומשכך לא יכול לעמוד על מסקנות הנובעות ממנו.

שם הספר

במהדורה זו, רשמתי את שם הספר "פירוש מגילת אחשורוש", ככתוב בשער הספר בדפוס ונציה. יש שציינו לו כ"פירוש למגילת אסתר", ואף על פי כן בחרתי לקרוא לו כשמו המופיע בשער הספר, למרות שהוא נכתב בידי המדפיס ועל דעתו, כי גם בתוך הספר (עמ' 36) מצויינת המגילה כ"מגילת אחשורוש", ונראה שכדאי להעיר כאן על תולדות הכינוי הזה, בקצרה:

הכינוי הזה למגילת אסתר מופיע לראשונה, אמנם, כבר במקור קדום יחסית - במדרש שמות רבה (לפרשת וארא, פרשה ט, ז), וכך גם המדרש "אגדת אסתר", שנקרא בכתבי יד מסויימים "מגילת אחשורוש רבה" [כמובן, שאין בכך כוונה לקבוע כי כך יצא מתחת ידי עורכיהם, אך הכיתוב

הזה נכתב ככה"נ בתקופה מוקדמת יחסית]. וגם במסורה מופיע כמה פעמים הכינוי 'אחשורוש' או 'מגילת אחשורוש' למגילת אסתר. אכן, בדורות המאוחרים יותר של תקופת הראשונים, התקבל כבר הכינוי הקבוע "מגילת אסתר".

אולם, הכינוי "מגילת אחשורוש" נעשה שוב מאוד מקובל, בעיקר בין חכמי פרובנס בדורות שלפני גרוש ספרד, וחכמי איטליה ויוון בדורות שלאחר הגרוש, שהושפעו מהם. כך, למשל, נקראה בפרושים עליה מאת: רלב"ג (על פי הנוסח במהד' רי"ל לוי)^ט; ר"מ אלמושנינו; ר' יוסף קרא; ר' אהרן אביב (בשער ספרו על המגילה שמן המור, שאלוניקי, שס"ז); ר' שמואל בן יהודה ולריו (בפתח ספרו יד המלך, ויניציאה, שמ"ו); ועוד. גם בחמש מגלות, בולונייא, רמ"ג, נכתב בשער שמה של המגילה "אחשורוש". כך גם בחריזות המדפיס בסוף פרוש רש"י למגלה, שם: "נשלם פרוש מגילת אחשורוש, תהלה למביט אחרית מראש"^ט.

ועוד: ר' יוסף ג'יקאטליה (גינת אגוז, הוצאת ישיבת החיים והשלום, ירושלים, תשמ"ט, עמ' קכח); חשק שלמה: ביאור כל מלות המקרא ללשון לעז (ונציה, שע"ז, דף כח ע"ב); ר' יעקב אבן חביב (כתנות אור: אור כולל ומוסיף על ספר עין ישראל^א, עמ' 7 מתחלת הספר [אין ספרור]) - כולם כותבים "מגילת אחשורוש".

אך פרטים מדויקים אין. כי ר' רפאל חייא פונטרימולי^ב כבר מביא טעם למה נקראת מגילת אסתר מגילת אסתר ולא מגילת אחשורוש; והנה בן דורו הקרוב, ר' אליהו הכהן האיתמרי^ג, בעל "שבט מוסר", מזכיר את המגלה בשם 'מגילת אחשורוש' - והוא בעצמו^ד נותן טעם למה נקראת המגלה 'מגילת אסתר', ולא 'מגילת מרדכי' או 'מגילת אחשורוש'!

אפילו אצל אשכנזים אחדים נמצא הכינוי הזה: כך בחתימת המדפיס לזבחי שלמים, (דפוס לובלין^ה); וכך גם אצל ר"ש קלוגר [האחרון!], (ספר החיים - על אורח חיים, סי' תקפח סעיף ה'^ו).

כך או כך, אני השארתי את הכינוי כמו שהוא בדפוס ונציה, מכיון שהספר יצא רק לפיו (כדלהלן) ולכן שמרתי בעקביות על נוסחתו.

ט. פירושי המגילות לרבינו לוי בן גרשום (רלב"ג), בעריכת הרב יעקב ליב לוי, ירושלים: מוסד הרב קוק, תשס"ג.

י. ראו פ' תשב, "דפוס-ערש (אינקונבולים) עבריים (ג), איטליה: בולונייא", אוהב ספר: כתב עת לתולדות הדפוס העברי 1 (אלול תשמ"ז), ירושלים (מס' 27 ברשימה).

יא. שתי מהדורות נרשמו, אך למעשה הן מהדורה אחת (ששעריה הוחלפו לפי הצורך): האחת - "עין ישראל" - מצונזרת, והשניה - "עין יעקב" - איננה מצונזרת. וראו מ' בניהו, הסכמה ורשות, עמ' 206.

יב. ר"ח פונטרימולי, ילקוט מעם לועז, תרגם וערך רש"ח ירושלמי, מגילת אסתר, ירושלים: הוצאת ח. וגשל, תשל"ב, פרוש המגילה עמ' יא.

יג. ר"א הכהן האיתמרי, מגילת אליהו, אשדוד: מכון בנין שמחה, תשס"ג, עמ' שצג.

יד. שם, עמ' תיא [יש לציין כי הספר מהווה ליקוט מכל כתבי ר"א האיתמרי על מגילת אסתר וחג הפורים, ואם כי בכל זאת יש כאן סתירה מפני שהמחבר הוא אחד אך לא מדובר בהבדל של רק 18 עמודים באותו הספר].

טו. "הגדתי היום...", בתוך: ר"מ קורדובירו, זבחי שלמים, לובלין שע"ג, דף מה, ע"ד.

טז. ר"ש קלוגר, ספר החיים, ירושלים: הוצאת מכון חכמת שלמה, תשס"ד, חלק שני, עמ' תתקן.

פרק ג'

הדפוס, כתבי-היד והמהדורה הנוכחית

הספר נדפס רק פעם אחת, בדפוסו הידוע של די זאניטי¹⁰, ונגמר בכ"ג באלול ה'שכ"ה (ה-20 באוגוסט, 1565) - כשבעים ושתיים שנה לאחר כתיבתו. הוא נדפס על ידי מו"ל חשוב באותה תקופה, ר' אברהם ב"ר שלמה עלון, שעלה מחבל הדרעה שבמרוקו לארץ ישראל, לצפת, ומשם ירד לעיר הדפוס המרכזית בזמנו, ונציה, על מנת להדפיס ספרים לא מצויים שנמצאו ברשותו (וראו גם בפרק הבא, בערכו).

מהדורה זו קבלה את המלצתו הנלהבת והנמלצת של הרב שמואל בן שבתי קזאני, שנמנה בין חשובי רבני ונציה בזמנו, המופיעה בראש הספר (דף א, ע"א; במהדורתנו: עמ' 26), כשלראשה הכותרת: "ובראות החכם הכולל האלוף כה"ר שמואל קזאני נר"ו חמדת הספר הזה, וטוב יופיו, וכן ערכו, וישא משלו ויאמר". הוא משבח מאד את הספר ואת מחברו, בעיקר על דרך פרשנותו. מיד לאחריה באה הקדמה קצרה מאת המו"ל, ר"א עלון, שאף הכין מפתח לכל העניינים החשובים הנמצאים בספר כבדרך אגב. אולי אפשר להחשיבם, במידת מה, כ"תועליותיו" של רלב"ג. כמות טעויות הדפוס ממוצעת. י"ט דפים ממוספרים באותיות ובספרות, וכך גם הקונטרסים, ארבעה במספר, שצוינו באותיות, בספרות רגילות ובנוסף גם בספרות רומיות. יש שנכרך עם "מנות הלוי" לר' שלמה אלקבץ. הדפוס נסקר יפה על ידי בניהו (שם).

בסופו קולופון: "נחקק ונדפס על יד המדפיס מיס"ר קריסטופלו די זאניטי" (העושה המלאכה / הזאת בטוב ובנאמנות ובזריזות והיתה השלמתו פה ויניציא / אשר תחת ממשלת השררה יר"ה היום יום שני שלשה / ועשרים יום לחדש אלול שנת חמשת אלפים ושלש / מאות וחמשה ועשרים ליצירה אעתיר לאל / שיקרב גאולתנו בקרוב אכ"ר").

כתבי יד

ידועים כיום שני כתבי יד של החיבור, אך כמעט ולא ניתן להסתייע בהם שכן מדובר בהעתקים בלתי שלמים של הדפוס, כך שהדפוס עדיף עליהם; עם זאת, הבאתי כאן תיאור שלהם, ובראשון אף הסתייעתי בקריאת מלים לא ברורות בדפוס.

כתב היד הראשון נמצא בספריית Montefiore Endowment, לונדון, בריטניה, מס' 43. במקורו מעובון ספרייתו של האספן הידוע שזח"ה¹¹, מס' 93 בספרו קהלת שלמה. מספר תצלומי במכון לתצלומי כתבי יד עבריים שליד הספרייה הלאומית: F 4565. כתוב היד כולל,

(יז). עליו, ראו מ' בניהו (למעלה, הע' ג), עמ' 104-106.

(יח). מיסיר הוא תואר כבוד נחשב באיטליה דאו [Messer]. "זאניטי" היא העיר זקינתוס [Zakintos] שביוון, שהיתה כנראה עיר מוצאו של המדפיס או של משפחתו.

(יט). כינויו של ר' שלמה זלמן חיים הלבשרשטאם [ה'תקצ"ב, 1832 - ה'תר"ס, 1900]: רב, חוקר, אספן ספרים וכתבי יד חשוב, ומחבריה החשובים של ההוצאה "חברת מקיצי נרדמים" דרכה גם הדפיס אחדים מכתבי היד שהיו בחזקתו. לדבריו, ראו ר' שזח"ה, קהלת שלמה עמ' 12.

מלבד עמוד השער, 16 דפים כתובים משני עבריהם, בכתיבה ספרדית גסה ונאה אך צפופה, בכל עמוד בסביבות 30 שורות. חלקם לוקים ברטיבות. בשער נאמר:

ביאור מגילת אחשורוש

על דרך המחקר

להרב המובהק החכם החוקר מהר"ר זכריה זצ"ל

שהרביץ תורה במלכות ספרד בשנים קדמוניות זיע"א

השיר שבסוף הספר (במהדורתנו: עמ' 95) לא הועתק. הוא נגמר במילים "זהו מה שכוונתי לבאר במגלה הזאת בס"ד", ובמקום הקולופון שכתב המחבר ("והיתה השלמתה ב' ימים... באלגיר יע"א") נרשם: "והיתה השלמתה וכתובתה בעשרה ימים לחודש סיון שנת שמ"ה ליצירה, הצעיר שבתלמידים הצמא מדברי (!) תורה המתאבק בעפר רגליהם של חכמים" וכאן באה חתימה, לא ברורה כ"כ ולא מוכרת, שלפי קטלוג המכון יש לקרוא בה את המילה "חיים". פרט הימים זהה לפרט הימים שבקולופון המקורי, וקשה להכריע האם מדובר במקרה - או שכתב היד שלנו הוא כלי שלישי, ומדובר בעוד אחת מהשמטותיו של המעתיק, מה שיכול להסביר גם את הלשון המסורבלת והמטעה "השלמתה - וכתובתה" [השלמה' מציינת כרגיל את סיום החיבור, לעומת 'כתיבה' המציינת העתקה], ואת טעויותיו הרבות של אדם, שלדבריו הוא יודע ספר.

כתב היד נעתק מן הדפוס, כולל המפתח שערך לו ר"א עלון - כשהוא מעתיקו מילה במילה, כולל מספרי הדפים של הדפוס שאינם זהים לדפי כתב היד. לא די שלא השכיל לתקן זאת, אלא אפילו את טעויות הדפוס הבולטות מאוד, כמו פעם אחת שבציון הדפים שבמפתחות מאת המו"ל נרשם בטעות יב, יט, ... טו, כשכמובן צ"ל יד², אך סופרנו לא השכיל לתקן זאת. מלבד זאת, הוא משבש ביתר שאת וביתר עוז כל הבא לידו, "מתקן" סגנונות בלי לחשוב פעמיים, בנוסף לדילוגיו התדירים בין כל שתי מילים זהות (טעות הדומות). עם זאת נעזרתי בו לפעמים, משום שהדפוס הישן היה מטושטש וקשה לקריאה בכמה מקומות.

השני, בכתיבה אשכנזית, חסר בסופו. נמצא בספרייה הבודליאנית, אוקספורד, בריטניה, אוסף ר"ד אופנהיים מס' 593. מספר תצלומי כתבי יד שעל יד הספריה הלאומית: F. 20463. מדובר בקובץ המכיל ארבעה ספרים: שלשת הראשונים נוגעים בעיקר בתשובות על הנוצרים והקראים, והרביעי הוא ספרנו, בדפים 142א-169ב. נראה שכתב היד נועד במקורו רק לשלושת הספרים הנ"ל, ורק מאוחר יותר הצטרף שם ספרנו, שאינו קשור כלל לתוכן הקובץ. גם בתוכן, שנרשם בתחילת הקובץ, ניכר שהשורה "פי' ר' זכרי' ן' סרוק על מגילת אסתר כ"י" נוספה מאוחר יותר. כתב יד זה, כקודמו, נעתק גם הוא מהדפוס. בעמוד הראשון (142א) הסכמתו של ר' שמואל קזאני. בעמוד הבא (142ב) הקדמתו של ר' אברהם עלון, ובשלושת העמודים הבאים (143א-144א) מפתחותיו של ר"א עלון. אחר כך ההקדמה והפתיחה ברצף (144ב-152ב). ומשם עד הסוף הפירוש, שנקטע באמצעו (כפי שהוא לפנינו), בפירושו לעניין מלחמת שאול בעמלק הנספח לפירוש פרק ח, במלים 'אשר חמל העם ... היה חושב' (במהדורתנו: עמ' 88) והשמרדף - 'שאוּל'.

(כ). ראו מפתחות, הע' 2 (להלן עמ' 30).

סופר זה מעתיק בדייקנות, אמנם כולל השגיאות אך לרוב איננו מעשיר אותן משלו. תחת השמות המצוטטים והמובאים נמתח לרוב קו. כנראה הוכן לדפוס. כל עמוד בדפוס הישן מתפרס בערך על כשני עמודים בכתב היד.

המהדורה הנוכחית

כפי שהתבאר, הנוסח הטוב ביותר הקיים לספר הוא מהדורת דפוס ונציה, ולפיכך אותו לקחתי ליסוד המהדורה. משכך, כללתי אף את הסכמת הרב קזאני ואת הקדמת המו"ל.

פתחתי ראשי תיבות וקצורים, מלבד המקובלים מאוד כמו ז"ל, ע"ה. כמו כן, תיקנתי טעויות דפוס פשוטות גם מבלי להעיר על כך. הוספתי פיסוק מודרני לאורך כל הספר, ובמקומות בודדים - נצרכים מאוד - גם ניקוד; כך גם בשיר שבסוף הספר. הוספתי מרכאה בודדת לפני ואחרי ציטוט, וכשבתוך הציטוט מצוטט ציטוט אחר - הוקף הציטוט החיצוני במרכאות כפולות, והפנימי במרכאה בודדת, כמקובל. כשהמחבר מדלג תוך כדי ציטוט, הוא מוסיף סימן קיצור (וכי / וגו'), וכך השארתי זאת אך את המרכאה שמתה לפני סימן הקיצור; במקרים בהם לא כתב המחבר סימן קיצור - הוספתי שלש נקודות בתוך סוגריים. כל אלה אינם מופיעים במקור.

במקומות בודדים בהם ניכר שחסרה מילה, הוספתי אותה בסוגריים מרובעות; כך גם במקומות שהוספתי אות או אותיות שלא כתיקון טעות ברורה. את צורת הכתיב, מבחינת חסרות ויתרות - השארתי כבדפוס ונציה, מה שהצריך אותי להוסיף לפעמים ניקוד; אולם במקומות בודדים הרשיתי לעצמי לתקן כתיב שנראה היום מוזר, כמו 'הבדילים' (הבדלים), 'זקינים' (זקנים), 'הטיב' (היטיב); לעומת זאת, את המילה 'אפשר', שבדפוס ונציה באה כמה פעמים כ'איפשר' - השתדלתי תמיד להשאיר כפי שהיא.

ציוני מקורות לפסוקים ומימרות חז"ל המצוטטים בספר, מובאות מספרות חז"ל ושאר ציטוטים הכנסתי בגוף הספר, בתוך סוגריים עגולות. במידה וחלק ממראה-המקום נכתב על ידי המחבר עצמו - הוסף השאר בתוך סוגריים. כשהוא מציין בסתם למסכת מסויימת - הכוונה, כרגיל, לתלמוד הבבלי, או למשנה במידה ואין תלמוד, ולא טרחתי לציין זאת.

חילקתי את הספר, לפי תכנון, על פי מספרי הפרקים, כשהפרקים ד-ה חוברו יחד מכיוון שמחברנו דן בהם כאחד. כך גם הוספתי כותרות בראשי הפרקים (ובעוד מקומות לפי הצורך), בתוך סוגריים מרובעות. כאן כדאי לציין, כי את ההקדמה חילקתי לשתיים: "הקדמה" ו"פתיחה", כפי הנראה מלשון המחבר שהוא מתחיל חלק חדש (ראו בפנים, עמ' 35-37). עם זאת, השם "פתיחה" אינו מהמחבר אלא ממני, והוא ניתן על ידי בכדי להקל על ההפניות בפנים הספר, למרות שהמחבר בעצמו (בעמ' 52) מציין לדבריו ב"פתיחה" כשהוא כותב "כמו שאמרתי בהקדמה", אך מכל מקום ברור שאלו שני חלקים נפרדים לגמרי, למרות שבדפוס ונציה (כמו גם בשני כתבי היד, המתוארים מעלה) הם חוברו, שלא בצדק, לאחד - אפילו בלי הפסק מינימלי.

בהערותיי השתדלתי שלא להאריך מדי, שלא לסטות מתוכן הספר ולהעיר רק במקומות הדורשים פירוש. אעיר כמו כן, כי המחבר משתמש לעתים קרובות במליצות מן התנ"ך

והתלמוד; לרוב, לא ציינתי את מקורן ולא הערתי עליהן, מלבד במקומות בודדים בהם נוקקתי לפרש אותן.

צורת השער בדפוס הראשון (מתוך עותק המצוי בספרייה הלאומית)

סרדי דורש סוכ לעמו ואת שורוש על כסאיו אסתר הרוסו נכס'סחמן הרע הזה

מהנה לאכונ' מקי'ם ושמע'לוח סנות הם קוש'ים וסעודת פורים אוכלים ושוח' כדת פורים

העמוד האחרון בדפוס ונציה (מצוי רק בחלק מן העותקים!)

